

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В СИНТАКСИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2.'366.587

М. І. Калько

“ПРИНЦИП СЕМИ НОТ” А. ГРИЩЕНКА КРІЗЬ ПРИЗМУ АСПЕКТУАЛЬНОЇ РЕЛЕВАНТНОСТІ СИНТАГМАТИКИ ДІЄСЛІВНОГО ПРЕДИКАТА

... Креативна сила мовної системи, реалізованої (об'єктивованої) в комунікативній діяльності мовців, виявляється у породженні нескінченної кількості висловлень шляхом актуалізації обмежених мовних засобів залежно від конкретних потреб спілкування. Тут діє принцип семи нот, на основі синтагматики яких створюються мелодії від елементарних, найпростіших до фундаментальних музичних творів, які, очевидно, можна порівнювати з найскладнішими текстами як послідовностями відповідних речень (висловлень)”.

(А. Грищенко)

У статті окреслено теоретичні засади та описано досвід моделювання категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові як багаторівневого феномена. Особливу увагу акцентовано на аспектуальній вагомості синтагматики дієслівного предиката.

Ключові слова: дієслово, вид, аспект, аспектуальність, аспектуальний клас, синтагматика, полікатегорійність.

Мету пропонованої розвідки вбачаємо у дослідженні аспектуальної релевантності синтаксичних партнерів дієслівного предиката як чільного репрезентанта внутрішньочасової семантики в контексті багаторівневості структури категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові. З огляду на відповіді тридцяти п'яти лінгвістів із тринадцяти країн світу на анкету Міжнародного аспектологічного семінару, у яких проблему створення динамічної моделі категорії аспектуальності, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає передусім вивчення взаємодії лексичного й видового значень, ролі контексту для опису виду, зараховано до найактуальніших [10, 125–126], завдання, що стоять перед нами в цій студії, цілком умотивовано можна вважати гострими й злободенними. Передовсім, це унявнення залежності аспектуальної специфіки дієслова, притаманної тому чи тому аспектуальному класові, від типу предикатно-аргументної структури, у якій отримує актуалізацію відповідна дієслівна семантема.

Комплексний аналіз категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові, здійснений на засадах функціональної граматики [16, 5–210] з огляду на основні положення підходу до опису аспекту, який Дж. Лайонз назвав об'єктивістським [9, 342–343], уможливує її репрезентацію як функціонально-категорійної єдності, що інтегрує вісім рівнів: екстралінгвальний, онтологічний, прихованограматичний, парадигматичний, синтагматичний, прагматичний, епідигматичний, граматичний [7].

Прихованограматичний рівень репрезентує залежність формальних класів мовного вираження аспектуальної ознаки: співвідносних за видом перфективів та імперфективів, *perfectiva tantum*, *imperfectiva tantum* від аспектуально вагомих лексичних угруповань, які прогнозують видову поведінку дієслова, зокрема здатність до того чи того різновиду видового й акціонального партнерства, спроможність функціонувати із відповідними часткововидовими значеннями, передовсім конкретно-процесним, чи прогресивним, відкритість для певного типу аспектуальної полікатегорійності. На ґрунті українського дієслова аспектуальні класи утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать: 1) термінативи, або здійсненники, що об'єднують дієслова зі значенням подієспрямованого процесу, з одного боку, та події, досягнутої внаслідок його реалізації – з іншого; 2) активітиви, або діяльники, до яких належать дієслова, що означають динамічний неподієспрямований процес; 3) стативи, або станівники, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка; 4) евентиви, або подійники, які передають значення миттєвих подій, зокрема і несподіваних, непередбачуваних; 5) релятиви, або відносники, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо.

Диференціацію дієслів сучасної української літературної мови за належністю до відповідного аспектуального класу, а водночас, і констатацію певного типу аспектуального партнерства: суто видового, функціонально-видового, акціонального, аспектуально-акціонального, уявно-видового уможливує комплексна аспектуальна діагностика, що передбачає цілеспрямоване об'єднання різних методів [7, 95–147].

Категорія термінативності vs інтермінативності, а отже, і відповідна диференціація дієслівної лексики значною мірою залежить від валентності предиката та її синтаксичної реалізації конкретними предикатно-аргументними структурами. У семантичному універсумі дієслова аспектуальним компонентам належить особливе місце, оскільки вид – це позначення певного способу локалізації процесу в межах цього універсуму [12, 270]. Дієслівний процес невіддільний від ідеї свого „внутрішнього” часу, тому аспектуальні семи тісно взаємодіють з іншими значеннєвими складниками, що, безпосередньо не відображаючи особливостей перебігу та розподілу дії в часі, суттєво впливають на внутрішньочасове структурування ситуації. Імперативна сила, визначальна для специфіки граматичної семантики виду, зокрема її альтернативності чи неальтернативності, може бути притаманна як парадигматичним, так і синтагматичним компонентам дієслівного значення, що детерміновано його синтаксичною природою: „У змістовому плані дієслівний предикат – це щось більше, ніж просто лексичне значення. Виражаючи певне значення, він водночас містить у собі макет майбутнього речення. Предикат має „місця” чи „гнізда”, що заповнюються в реченні словами, категорійні ознаки яких відповідають категорійним ознакам „гнізда” [15, 83].

Оскільки „внутрішній” час властивий дієслову на когнітивному рівні семантики, уявлення про нього, як зауважено вище, неодмінно містить асоціативні образи всіх обов’язкових учасників ситуації, що є семантичними корелятами синтаксичних компонентів згорнутої моделі майбутнього речення, імплікованої дієслівним значенням. Отже, досліджуючи взаємозв’язок аспектуальних компонентів із їхнім функціональним фоном, потрібно враховувати не тільки субкатегорійний статус самого предиката, але і склад, статус (логічний, семантичний, синтаксичний) учасників ситуації, репрезентованих непередикатними знаками.

Обстеження полісемічних дієслів, що поєднують у своїй структурі термінативні й інтермінативні семантики, уможливило встановлення найсприятливіших, по суті, прототипних синтагматичних умов реалізації термінативної семантики та периферійних, у яких видова корелятивність не може мати вияву. Їхня характеристика стосується передусім трьох основних синтагматичних царин предиката: суб’єктної, об’єктної та адвербіальної.

Визначення оптимальних синтагматичних умов вияву термінативної семантики у сфері суб’єкта пов’язане з субкатегоризаційною процесуальною опозицією: дія – недія. Як зазначав О. М. Пешковський, „...діяти можуть тільки живі істоти, усі ж інші предмети не „діють”, а тільки рухаються. Живі ж істоти „діють” тому, що вони рухаються з власної волі, довільно. Отже, у дієслові, якщо воно зображує дію, повинен бути відтінок волі, наміру...” [13, 79]. Тому основними субкатегорійними різновидами процесу слід уважати агентивну та неагентивну процесуальні ознаки, тобто дію і недію, які мають розмежування за ознакою довільності vs мимовільності. Водночас кожен субкатегорійний тип пов’язаний із певним семантичним наповненням суб’єкта: агентивний процес – з істотою, неагентивний процес – або з істотою (у цьому разі процес здійснюється мимовільно, незалежно від волі істоти), або ж з неістотою.

Субкатегорійні ознаки відіграють важливу роль лексико-семантичного фону термінативності vs інтермінативності. Значення дії є основною субкатегорійною семантикою процесу, а отже, царина дії – ядро дієслівності. Тільки до дієслів, що означають дію, можна прямо поставити запитання: що робить? що зробив? З огляду на те, що дія передовсім передбачає активного діяча, який діє з власної волі, з наміром, докладаючи певних зусиль, саме акціональні процеси найчастіше пов’язані зі спрямованістю на досягнення результату, з одного боку, чи реальним його досягненням, з іншого. Тому найсприятливіше середовище реалізації термінативності – дієслова зі значенням дії. Інакціональні (неагентивні) дієслова, які, на думку Г. О. Золотової, „часто бувають більшою чи меншою мірою лексично ослабленими” [6, 15], здебільшого позначають процесуальну ознаку, що відображає динамічне чи статичне існування неістот або засвідчують їхнє існування як постійний факт, що унеможливило суто видове партнерство.

Отже, прототипним учасником термінативної ситуації є агентив – виконавець дії, активний діяч-істота. Його роль особливо увиразнена в опозиціях із периферійним щодо реалізації корелятивної семантики неагентивним суб’єктом – носієм процесуального відношення. Перехід від динаміки внутрішньочасових „кадрів” ситуації, учасником якої є агентив, до статичної ситуації з релятивом викликає асоціативний ефект „зупинки кадру”, пор.: *Селяни, стривожені одним і другим, вибігали зі своїх хат і ставали гуртами, з острахом дивлячись на царських ратників* (Б. Лепкий) // *Подекуди на самих верхах гір з долинок та западин виглядали жовті соняшники, гострі верхи кукурудзи, вибігали на самий вершок грядки картоплі та буряків* (І. Нечуй-Левицький); *І знов їхали праворуч, огинали якесь озеро, заросле очеретом та кугою* (І. Ле) // *Уже під вечір Берик під’їхав до аеродрому. По дорозі, що огинала його, мчали автомашини – кінчався для Берика степ*

(М. Зарудний); ...З-під уламків **підводиться** Тиміш Стоян (О. Довженко) // Він дивиться на сфінксів, що **підводяться** з води напроти і ніби охороняють завжди вхід до цього світлого храму (О. Іваненко); З-за барвистої запони **визирає** стара правителька Пальміри, нетерпляче чекає початку. Ось вона дала знак (О. Бердник) // Низенькі хатинки з непаленої нільської цегли **визирали** з-під очеретяних стріх (Н. Королева); Семен поспішився за волами, котрі саме **збігали** з гори в долину (М. Коцюбинський) // Будинок – на два танки, передній низенький і широкий задній, високі, вузькі сходи **збігають** на галявину, за якою починається ставок (Ю. Мушкетик).

Найвпливовішою та найвизначальнішою для видової корелятивності є сфера об'єкта. Поняття внутрішньої межі, яке містять у собі термінативи, зумовлює вияв результату дії в багатьох випадках за допомогою прямого додатка, напр.: *Рішучість потрібна лише при штурмі ворожих кріпостей і могильникам, які мають точно знати, де **копати** ваші могили, бо й у могильників і в тих, хто **проливає** кров, єдиний покровитель – Каїн, що, як відомо, без вагань **убив** рідного брата, приревнувавши його до своєї дівчини* (П. Загребельний). Знахідний відмінок, за яким закріплена роль прямого об'єкта, за словами М. Я. Плющ, „з'являється при перехідному дієслові як „відпрацьована” в процесі мовленнєвого вживання форма, спеціалізована функція. У ній знаходить вияв мовне (граматичне) оформлення субстанції, яке цілком підлягає дії” [14, 44].

Вираження ж процесу інтермінативними дієсловами – більш загальне, самодостатнє і без конкретизації за допомогою додатка, напр.: *Внизу он за кілька гін **видніється*** (статив) *степовий хутирець Крутий, за ним село Садки, що **протягалось*** (релятив) *аж до степової річечки Борової. Марина **іде*** (активітив) *понад покосами* (М. Чернявський).

Отже, імперативну силу щодо видової корелятивності в синтагматичній сфері об'єкта має семантико-синтаксична дієслівна категорія перехідності vs неперехідності (транзитивності vs інтранзитивності). Однією з системних рис українського дієслова є експліцитне вираження внутрішньої диференціації полісемічної лексеми стосовно аспектуальної ознаки термінативності vs інтермінативності через категорію перехідності vs неперехідності, у чому переконує широкий типологічний ізоморфізм аспектуальної та транзитивної полікатегорійності багатозначного дієслова. Це явище відображає тісний взаємозв'язок між категоріями прихованої та формальної граматики. Імпліцитна сфера граматично релевантних за своєю природою значень, не маючи формального вираження, виявляє себе як певний тип семантичної опозиції, що експлікована, зазвичай, різною валентністю значеннєвих варіантів.

Імперативна сила синтагматичних компонентів адвербіальної сфери має найбільший вияв серед безоб'єктних дієслів, термінативні й інтермінативні семантими яких вступають в опозицію: „динамічне становлення vs статичний вияв квалітативної ознаки”. Прототипна термінативна ситуація передбачає наявність каузатива: S – P – Adv [caus]: (від+Ngen), що є опозиційним до локатива в інтермінативних семантемах: *Дим отой червоний, залізний, то ж ваш?.. І азотно-туковий, що й листя на деревах від нього **жовтіє*** (О. Гончар) // Обіч дороги **жовтіли** налиті колосом пшениці, над якими млисто синіли небеса в рідкій куряві далеких хмар (Є. Гуцало); *А на сході уже небо **червоніє*** від проміння, блиску сонця золотого (О. Олесь) // Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином **червоніла**, ніби кров'яні краплі, червона смілка (І. Нечуй-Левицький); *Сонце **туманіло*** від димів, і дивні пожарища вставали на заході (Ю. Бедзик) // *За ними росли ще такі ж ясені, а найдалі ліворуч, скільки видно окові, **туманів*** сизуватий ліс (І. Ле); ***Рябіло*** в очах від безлічі людських облич (П. Загребельний) // *На Чернечій горі, де похований Шевченко, на самому вершечку **рябіють*** штахетика (М. Коцюбинський).

Сприятливі для вияву динаміки ситуації – адвербіальні показники темпу розгортання процесу (виражені прислівниками швидко, враз, раптом, поволі, потроху, помалу тощо), наявність яких актуалізує термінативні семи. Для вияву інтермінативних сем аспектуально вагомим є в цьому разі локатив, напр.: *Трава надворі вже **потроху зеленіє*** (Григорій Тютюнник) // *Снилось поле у вирвах од снарядів та бомб, а на дні тих вирв чорніла вода погрозово. Хаці будяків, поміж них де-не-де біліють ромашки, цвіте деревій, **зеленіє** подорожник над стежкою* (Є. Гуцало); *Місто **поволі даленіло***, і тільки тепер Микола остаточно зрозумів, що в минуле нема вороття (Ю. Збанацький) // *Підводивсь дим до синіх небозводів, **Вже даленів*** попереду Дніпро (Л. Первомайський); *Присмерки наче виповзли з-за дерев. **Швидко сутеніло*** (О. Іваненко) // *В річці над лісом там плесо чорніє. Млин розвалився, в воді сутеніє* (М. Семенко); *Сонце зайшло, вечоріло й **темніло повільно**, спроквола, як улітку* (Б. Харчук); *Восени **темніє швидко*** (М. Чернявський) // *Велика ріка **темніла*** внизу перед ними... (В. Підмогильний); *Осінній час. Поволі **холодіє*** (П. Дорошко) // *Ліс все густішав. Великі каміння **холоділи*** під слизьким мохом, голі корені смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глици (М. Коцюбинський).

Аспектуально релевантною є позиція каузатива і для дієслів, термінативні семантими яких мають значення „ставати надзвичайно (іноді – разом з тим хворобливо) збудженим (про людину) чи досягати найвищого ступеня інтенсивності (про явища природи)”, інтермінативні – „виявляти надзвичайне збудження (іноді таке, що граничить з безумством) чи виявлятися з надзвичайною силою (про природні явища)”. Предикатно-аргументна структура S – P – Adv caus (з, від+Ngen) відкрита для реалізації корелятивної видової семантики, натомість структури з локативом або темпоративом характерні для семантичної зони imperfektiva tantum, пор.: *Коронний гетьман Януш Радзівіл в оточенні свого почту стояв біля намету, напнувши на голову відлогу киреї, **шаленіючи** від люті* (Н. Рибак) // ...*Вузлова ж покликкала батька й тієї найсумнішої ночі восени сорок першого, коли вітер **шаленів** над степом, а Софійка, ніяково попровавшись, потім довго гналась за батьком, гукаючи в темряву, що він забув свій годинник* (О. Гончар); *Три дні й три ночі Ігор **шаленів**, не знав спокою – гнав рать все вперед і вперед* (В. Малик); *Цілу ніч **шаленіла** битва, в залізних гуркотах здригалася земля* (О. Гончар); *Плачинда **скаженіє** від цих слів* (М. Стельмах) // *Три доби **скаженіла** снігова буря* (Ю. Збанацький); ***Шалів** я від кохання!* (М. Вороний) // *Очевидець всесусідських шоу, Ех, коли б **місцину** я знайшов, Де ні під тобою, ані над Не **шаліють** ревища естрад* (Р. Лубківський).

Серед безпрефіксних означено-моторних дієслів актуалізації термінативності сприяє спрямованість на досягнення якоїсь конкретної просторової межі, що за наявності директива усвідомлюється як внутрішня межа процесу: S – P – Adv lok [dir] (до+Ngen, у+Nacc). Значення термінативної межі набуває і фінитив зі значенням мети походу. Відсутність директива чи фінитива характеризує ситуацію як інтермінативну, пор.: *Тонкими тремтячими ніжками **дибало** [лоша] до них і довірливо йшло в руки бійцям* (О. Гончар) vs *До діда **придубав** чорногуз, залопотів здоровим крилом, потерся об його ногу* (М. Стельмах) // *Вона ледве-ледве вміла сподобатися на ноги і **дибала** навколо своєї мами* (Ю. Яновський); *Чи знаєш, що, як ти **чоломкаться** **ідеши**. Чогось мене морозить* (Є. Гребінка) vs *Нарешті **прийдеши** ти, Як у забутий **схрон**, На втрачені **мости**...* (Ю. Ковалів) // *А **ідеши** мимо і дивився в землю – знов кричати: – Ей! ..Що очима землю риєш? Мабуть, сумліне нечисте носиш?* (Г. Хоткевич); *В горах зима забитна, а він у холод, в лиху годину, увесь обмерзне... – **іде до роботи в ліс*** (С. Чорнобривець); – *Одначе що не кажи, а страшувато **їхати** в далекий край?* (М. Стельмах) vs *Як Ви **приїдете сюди**, то тоді купно і обрахуємо про все* (Панас Мирний) // *Їхав Кармель далі та все тільки оглядавсь на село Лани* (Марко Вовчок); *Назустріч **їхала** валка саней із хмизом* (Г. Хоткевич); *Я **їхав** машиною* (Ю. Яновський); *Нарубала [лисичка] дерева, зробила саночки, запрягла бичка, сіла та й **іде*** (Українська народна казка); *Дратувався султан ще й тому, що його гонці надто довго **скакали до Стамбула**...* (П. Загребельний) vs *Не було ночі, щоб до гетьманського двора не **прискакав** на баскому коні якийсь посланець...* (Б. Лепкий) // *Кілька їздців **скакало** навмання. Дикий крик і свист тривожили вечірню тишину* (Б. Лепкий).

Дані аспектологічних досліджень підтверджують, що протиставлення термінативних й інтермінативних значень, яке детерміновано неоднорідністю процесів стосовно наявності закладеної в їхню природу внутрішньої межі, прогнозованої логікою розвитку, є універсальним для багатьох мов, як за семантичним характером, так і за способом вираження [18, 138]. Імплицитна диференціація дієслів щодо термінативності vs інтермінативності виявляє себе, зазвичай, через інші категорії відповідно до специфіки різних мов. Одним з експлікаторів термінативності vs інтермінативності в граматичній системі сучасної української літературної мови є категорія транзитивності vs інтранзитивності. М. Я. Плющ зауважує, що —ранзитивність / інтранзитивність як одна із сфер вираження категорії стану знаходить своє вираження через зв'язок з дієсловом форми знахідного об'єкта незалежно від конкретного значення поєднаних слів” [14, 44]. Але, як і дієслівний вид, ця категорія орієнтована не на всю лексему, а на окремі її семантими. Поняття внутрішньої межі зумовлює вияв результату дії здебільшого за допомогою прямого додатка, для вираження ж процесуальної ознаки дієсловами інших аспектуальних класів ця синтаксема не є значущою.

Аспектуальні семи дієслова перебувають у постійному русі. З одного боку, відбувається їхнє погашення (знає дезактуалізації сема термінативності), напр.: *Митці **малювали** етюди, стояли мольберти німі* (П. Усенко) // *В той же час я мріяв стати художником, я **малював** дома і брав приватні уроки малювання* (О. Довженко); з іншого – за допомогою відповідних мовних засобів сема термінативності актуалізується, пор.: *Дзвенять мечі, **скриплять** вози... Наступають болгари, греки, печеніги* (Б. Лепкий) // *...батько й поспати не дасть. Тільки заснеш, а він уже **скрипить** над вухом: „Омельяне, біжи на Ставицько!”* (М. Стельмах) vs *Мудезин востаннє **проскрипів** з мінарета „ла алла”, і правовірні спочивають* (М. Коцюбинський). В обох розглянутих випадках експлікація термінативних і інтермінативних сем пов'язана з процесами транзитивації чи детранзитивації відповідних семантем.

Перехідність здебільшого зумовлена результативною чи темативною валентністю предиката, а неперехідність – інструментивною. Так, належність семантеми „вбивати зерно з колосся, волоття, стручків тощо” дієслова *молотити* до термінативного класу, а семантеми „ударяти” – до активітивного, ґрунтується на неоднорідності валентної природи предикатів, пор.: *А Павло вже й не слухав її, а йшов до Гаврила Вихора, цигаркував, дримаючи під хлівом, дивився, як його сусіди молотять жито на околот* (Григорій Тютюнник): Nnom – Vf (trans) – Nacc і *Рязанов над силу молотив колотушкою по дзеркальних вічках контейнера* (В. Логвиненко): Nnom – Vf (intrans) – Ninst – Nloc.

Термінативність семантеми дієслова *майструвати* „робити, виготовляти що-небудь ручним способом” і активітивність семантеми „бути зайнятим майструванням” опосередкована тим, що мовні засоби (у цьому разі – абсолютне вживання перехідного дієслова) вносять певні корективи в структуру семантичної моделі речення, трансформуючи модель денотативної ситуації у відповідну модель речення, яка засвідчує те, що „в результаті неназивання актанта зазнає актуалізації інший лексико-семантичний варіант” [4, 22], пор.: ...*вирівав малий гілочку калини, сів під куцем та й майструє дудку* (В. Малик): Nnom – Vf (trans) – Nacc // *Кайдаш сидів у повітрі на ослоні й майстрував* (І. Нечуй-Левицький): Nnom – Vf (intrans). Досліджуваний матеріал засвідчує системність цього явища, пор.: *Нахилившись, закріпив голою рукою снігу, зліпив міцний сніжок, пошбував у Людмилу... Жінка запалилася, теж почала ліпити сніжки, щоправда, не наважуючись знімати рукавичок* (А. Кокотюха) і – *Бідні хлопці. Ліпили, малювали, напружувалися...* (Б. Лепкий); *А Матвій усе працює. Поле не сміє так лежати. Косить насінну конюшину* (У. Самчук) vs *Журиється, що в полі ще картопля й насінна конюшина. Хто то викосить її* (У. Самчук) і – *А я? – сказав батько. – А я за що ціле літо орав, сів, косив, до клуні возив?* (У. Самчук). Безоб’єктні дієслова на кшталт *ліпити, майструвати, косити* називають псевдонеперехідними дієсловами, або дієсловами з нульовою перехідністю.

Аналіз взаємозв’язку термінативності та транзитивності потребує деякого заглиблення в поверхнево-синтаксичний перехідний сценарій як просту констатацію відношення: Nnom – Vf (trans) – Nacc. Прямий додаток, постійно асоційований із конкретною відмінковою формою іменника, виконує в транзитивному реченні роль, яку під кутом зору узгодженості як обов’язкової умови існування відповідної синтаксичної структури можна вважати другою після підмета [3, 12].

Семантична зона перехідності, ядром якої є прототипні відношення: „агентив – акціональний процес, спрямований на створення, трансформацію чи руйнування об’єкта // пацієнтів (результатив або тематив)” – найсприятливіше синтагматичне середовище для найповнішої реалізації аспектуальної ознаки термінативності, оскільки найчастіше вона якраз і пов’язана зі спрямованістю дії на потенційний результат або реальне його досягнення. Як зауважує А. Вежицька, прототипний перехідний сценарій описує навмисну дію людини, протягом якої вона контролює „безсловесні об’єкти і впливає на них: рубає дерево, ламає гілку, розпалює вогонь, смажить м’ясо, буде прихисток тощо” [2, 6]. Термінативність передбачає не просто спрямованість зусиль і енергії активного діяча на об’єкт, а результативну спрямованість, пов’язану з виникненням нової якості об’єкта, пор.: *перебирати* vs *перебрати*, напр.: *А Великін перебрив усі пункти за чергою, домагаючись дізнань* (І. Багрянний) vs *Перебрив усі енциклопедії, всі лікарські довідники, які знайшлися у бібліотеці та в дружини* (В. Дрозд) // лише *перебирати*: *Мар’яна ходила з кімнати в кімнату й нервово перебирала складки на спідниці* (М. Хвильовий); *крутити* vs *скрутити*, напр.: *Він розлігся на шпоршув в затінку під стіною сільради, поклав поруч себе кавалерійську рушницю й заходився крутити цигарку* (Б. Антоненко-Давидович) vs *Він узяв під пахву свою стару, пошарпану папку, набиту паперами, скрутив з махорки цигарку й спокійно запихкав димом* (Б. Антоненко-Давидович) // лише *крутити*: *Граф Адольф зриває листок і з вибачливою посмішкою за кінчик стебельця крутить його в двох пальцях* (В. Винниченко).

Аспектуально-транзитивна диференціація має два основні різновиди. Перший пов’язаний із різним семантичним обсягом дієслів dokonаного та недokonаного виду. Перфективи містять у своїй семантиці вказівку на досягнення реальної межі, що сприяє реалізації результату чи мети процесу за допомогою прямого додатка, і, навпаки, не сприяє виявленню дієслівного поняття в загальній формі. Імперфективи через непов’язаність із реальним досягненням межі мають здатність передавати дієслівне поняття в більш загальній формі, не конкретизуючи його за допомогою прямого додатка [1, 157]. Так, перфективний партнер видової кореляції *говорити* vs *сказати* функціонує як перехідне дієслово, що засвідчує наявність прямого додатка чи інших синтаксичних показників, зокрема прямої мови чи підрядного з’ясувального речення. Проте це дієслово не може бути вжитим із невизначеним і загальним значенням процесу мовлення взагалі, пов’язаним із втратою перехідності.

Навпаки, імперфективний партнер *говорити* здатний до вираження процесу мовлення в загальній формі, маючи лише адвербіальні характеристики, напр.: *І не чув, щоб коли рибка, Як людина, **говорила*** (Л. Глібов); – *А як я поїду за границю – там же всі **говорять** або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там* (Леся Українка).

Другий різновид пов'язаний із розширенням, узагальненням, генералізацією дієслівного значення внаслідок його детранзитивації, і, навпаки, звуженням, спеціалізацією семантики дієслова внаслідок транзитивації. Як зауважено вище, відкритість семантико-граматичної природи дієслова для відображення часу визначає здатність виражати як зовнішньочасові, так і внутрішньочасові відношення: не тільки до моменту мовлення, а й до просторово-часової позиції мовця, а отже, відповідні дієслівні факти можуть бути інтерпретовані не тільки конкретно – як актуальні дії, а й узагальнено – як заняття, властивість, якість.

Перехід дієслова в інші семантичні розряди та групи нерідко пов'язаний зі зміною як аспектуальною, так і транзитивної характеристики, приміром, дієслово *писати*, глибинна структура якого передбачає семантичні відмінки агентивного суб'єкта і результативного об'єкта, реалізуючись структурою N_{nom} – Vf (trans) – Nacc: *Усі йому вже оди **написали**, Лиш я йому ще оди не **писав*** (Л. Костенко), без наявності в реченні прямого додатка виражає не просто безоб'єктну дію (N_{nom} – Vf (intrans)), а й функціонує в більш загальному значенні: X пише = X зайнятий процесом писання; X постійно зайнятий процесом писання; X письменник (займається літературною діяльністю професійно); пор.: *От вона й увійшла в горницю, а горниця довга, та все столи, усе столи, а за столами паничі сидять та все **пишуть*** (Г. Квітка-Основ'яненко); *Всяк живе, працює, дише – Дяк читає, писар **пише*** (Л. Первомайський); *Леся **писала** тому, що вона не могла не писати, не могла не сказати своєму народові те, що рвалося з її душі* (А. Кримський). Здатність дієслова вживатися в реченні без прямого додатка засвідчує асиметрію глибинної семантичної та поверхнево-синтаксичної структур. Попри наявність реального об'єкта, мислиться він дуже узагальнено. Проте конкретизація його без зміни дієслівного значення неможлива [15, 214–215].

Отримуючи адвербіальні характеристики, дієслівний безоб'єктний предикат потрапляє в семантичну зону перетину аспектуальності з модальністю чи квалітативністю, пор.: *Чоловік розвів огонь на самому припічку: диму повна хата! – і **готує** їжу на сковородці; щось жує, тримаючи в руці ніж* (В. Барка) // *Смачно **готує** в цю пору мати. Як вона ворожить над борцем!* (Є. Гуцало); *...вона ту сорочку **вишивала** крадькома від матері...* (Григорій Тютюнник) // *Вам місце на широкому світі, ваше завдання не шити й **вишивати**, хоч би шовками найдорожчими, але своїм умом, так само, як і красою, причинитися до слави нашої України* (Б. Лепкий); *Ніна Олекс. **ндрівна** **малювала** вугіллям новий ескіз на полотні* (Б. Антоненко-Давидович) // *Пурій напевно їх не пропустить, хоч танцює – як швець **малює*** (І. Нижник); *І навіщо вона прочитала оцього листа? Краще б не **читала*** (Є. Гуцало) // *За новим методом навчання пішло так швидко, що за місяць обидва хлопчики вже **читали** друкований текст* (З. Тулуб).

Такі семантичні зсуви, трансформуючи термінативне значення конкретної фізичної дії в інтермінативне і більш загальне – постійного заняття, професійної зайнятості, уміння, здатності, звички, властивості, визначають внутрішню самодостатність безоб'єктних дієслів і відсутність потреби в дальшій конкретизації за допомогою прямого додатка, тим самим позбавляючи їх перехідності. Навпаки, здобуваючи перехідність, дієслова спеціалізуються, звужуючи своє значення, і водночас – коло об'єктів, на які може бути спрямована така дія, пор.: *бити vs збити* (масло), *бовтати vs збовтати* (квашу), *крутити vs скрутити* (ужву, перевесло, шнур), *товкти vs стовкти* (пшоно), *терти vs стерти* (картоплю) тощо. Семантичний зсув у бік термінативності для деяких груп дієслів уможливлений лише чітко окресленими синтаксичними умовами, зокрема, у дієсловах звучання термінативне значення „говорити, проказувати що-небудь уголос (здебільшого з додатковою характеристикою певних особливостей голосу), часом звертаючись до когось”, може бути реалізоване лише за умови конкретизації еквівалентом прямого додатка – прямою мовою, пор.: – *Ко-ко-ко-ко! – **сокорить** Петька і дивиться артистові в руки, бо знає, що йому зараз дадуть чогось смачного* (Остап Вишня).

Дієслову більше, ніж іншим частинам мови, притаманна взаємодія та перетин лексичного і граматичного, власне знакового і структурного значення [17, 57]. Показовою з цього погляду є граматична категорія виду, функціональне призначення якої полягає в тому, що обидві видові форми позначають певний спосіб локалізації процесу в межах семантичного універсуму, який заданий предикативним відношенням [12, 270]. Аспектуальний компонент універсуму безпосередньо залежить від субкатегоризації дієслів щодо властивих їм валентних можливостей зумовлювати появу

залежних компонентів, насамперед об'єктних. На особливу увагу в сенсі структурування відповідної категоріальної ситуації заслуговує, безперечно, транзитивність.

Аспектуальна релевантність синтагматики дієслівного предиката, можливість окреслити найбільш сприятливий для реалізації видової корелятивної семантики синтагматичний фон засвідчують наявність у межах функціонально-категорійних полів прототипних зон, відкритих для найповнішої реалізації потенціалу граматичних категорій. Дальше дослідження і кропіткіше виокремлення таких зон, на наше переконання, відкриває широку перспективу для реалізації об'єктивістського підходу щодо вивчення і опису категорії аспектуальності в сучасній українській літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилиани Ю. Ю. Заметки о переходности / непереходности глаголов / Ю. Ю. Авилиани // Труды Самаркандского университета. – 1962. – Вып. 118. – С. 155–163.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков : Грамматическая семантика. Ключевые концепты культур. Сценарии поведения : [Сборник] / Анна Вежбицкая ; [пер. с англ. А. Д. Шмелев ; предисл. Т. Булыгина, А. Шмелев]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 776,[1] с. – (Язык. Семиотика. Культура).
3. Грищенко А. П. Форма в синтаксисі / А. П. Грищенко // Вісник Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка : зб. наук. праць. Серія „Філологічні науки”. – Вип. 4 (18). – Полтава, 2001. – С. 3–16.
4. Зандау Г. Семантические условия факультативности реализации валентности / Г. Зандау, К. Зоммерфельд // Иностранные языки в школе. – 1978. – № 2. – С. 21–27.
5. Золотова Г. А. Синтаксический словарь : Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
6. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
7. Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
8. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 216 с.
9. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение / Дж. Лайонз ; [пер. с англ. В. В. Морозов, И. Б. Шатуновский]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
10. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова / [Черткова М. Ю., Плунгян В. А., Рябчиков А. А., Кузнецов Д. О.] // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136.
11. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 2004. – 607 с.
12. Паяр Д. К теории перфективизации / Д. Паяр // Логический анализ языка : Проблемы интенциональных и прагматических контекстов [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. – М. : Наука, 1989. – С. 269–292.
13. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
14. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.
15. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
16. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.
17. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 206 с.
18. Холодович А. А. Проблемы грамматической теории / А. А. Холодович. – Л. : Наука, 1979. – 304 с.

В статье освещены теоретические основы и предложен опыт моделирования категории аспектуальности в современном украинском языке как многоуровневого динамического феномена. Особое внимание акцентируется на аспектуальной значимости синтагматики глагольного предиката.

Ключевые слова: глагол, вид, аспект, аспектуальность, аспектуальный класс, синтагматика, поликатегорийность.

This article presents a theoretical framework and proposes a modeling experience category aspectuality as a multilevel phenomenon in the modern Ukrainian language. Special attention is paid to aspectual significance of verbal predicate syntagmatics.

Key words: the verb form, aspect, aspectuality, aspectual class, syntagmatic, polycategorism.